

סיפורת זרה בתעתיקים מגרמנית לעומת אסכולה מקורית ומחדשת באיטליה

יידיש באיטליה הצפונית זוהי אפיזודה קצרה יחסית בתולדותיהן המפותלים והאקסטריוטוריאליים של שפה זאת ושל ספרותה. המדובר הרי בתקופה שראשיתה בסוף המאה ה־15, שהגיעה לסיומה בראשיתה של המאה ה־17, ולמעשה מקיפה אפיזודה זאת את המאה ה־16 בלבד. אבל אפיזודה חולפת לכאורה, רבת הישגים בכמה וכמה תחומים, חשיבותה הגדולה גלויה לכל מי שעוסק בתולדותיה של ספרות יידיש בכל היקפה. היא השאירה עקבות ממשיים במשך שנים רבות מעבר לאיטליה עצמה. ועד עתה אנו מתברכים ונהנים מהישגיה האמנותיים הייחודיים. זאת ועוד, אם לשפוט לפי מספר הספרים המודפסים ביידיש באיטליה, הרי כמותם אינה מרשימה ביותר. כאשר פרסמתי בשנת 1982 מאמר ביבליוגראפי דפוס יידיש באיטליה, רשמתי בו 35 ספרים וחוברות בלבד. הם נדפסו בוונציה, קרמונה, מנטובה, סביונטה וורונה בשנים 1545 ועד 1609. רשימה זאת כוללת גם הדפסות חוזרות של מספר ספרים. לצערנו הרב 13 פריטים מתוך ה־35 (כשליש מהם) לא הגיעו לידינו. הם לא נשתמרו ונרשמו לפי עדויות ומקורות משניים. ובכל זאת גם בכמות המצומצמת הזו יש דברים המרשימים והמרגשים אותנו עד ימינו אנו. כמה מהם הפכו לנכסי צאן־ברזל של ספרות יידיש במשך הדורות וכמה מן החידושים, שראשיתם באיטליה במאה ה־16, היה להם המשך בארצות אחרות במשך תקופה ממושכת.

לפני שאגיע לעיקר, אזכיר בקצרה בלבד אחרים מחידושים אלה: הפרוזה הסיפורית ביידיש ראשיתה בדפוס איטליה. כבר במאה ה־16 היא מיוצגת על כל סוגיה במפעלו של ישראל קורנליו אדילקינד ובנו דניאל. לפי דוגמאות איטליקיות הם פרסמו סיפורים בחוברות קטנות, שהניחו את היסוד ל'מעשה־ביכל', שבמשך מאות שנים שלט בפרוזה ביידיש עד המאה ה־20.

פרט ליוצא מן הכלל אחר, החלה כאן בוונציה גם המסורת של איוורים בספרי יידיש, שנמעניהם היו בעיקר ילדים. ספר המנהגים ביידיש שנדפס בוונציה בשנת 1593 איווריו היפים והרבים שימשו לא רק עשרות מהדורות של ספר זה ביידיש בלבד במשך מאות שנים בכל תפוצות ישראל, אלא היו גם מקור לאיוורים בספרים רבים אחרים, ולא רק ביידיש, שהשתמשו בחידוש ונציאני זה. יש להצטער על כך שאיוורים אחרים בספרי יידיש באיטליה מאותה תקופה לא זכו לתשומת־לב

ממושכת דומה. באיורים האיטלקיים הללו מן הדין לראות את ראשיתו של החינוך האסתטי של ילדי ישראל, שהיו חסרים עוד זמן רב ספרים מאיורים המיועדים להם באופן ישיר.

אך מעבר לחידושים אלה והישגים אחרים בתקופה הנדונה באיטליה, שאין כאן אפשרות לדון בהם, גדולת היהדות האשכנזית בספרות יידיש עיקרה ביצירת האסכולה של הרומאן רב ההיקף, המעוצב ב'אוטאבֶה־רימה' מיסודו של אליהו בחור המהולל (1468-1549). לכאורה מדובר כאן ביצירות שאולות מן החוץ, אך למעשה לפנינו יצירות ספרותיות מקוריות ומהנות, המפארות את ספרות יידיש עד ימינו.

אנסה לספר על אסכולה זו ולהסביר את טיבה ולו בקצרה. לידתן של לשון יידיש וספרותה היתה, כידוע, בימי־הביניים בארצות דוברות גרמנית. בארצות הללו הגיעה לגיבושה הלשון על יסודה של ה-*Mittelhochdeutsch*, על הדיאלקטים שלה, וגם הספרות בלשון זאת הגיעה לשיאה הראשונים. זה בא לידי ביטוי בַּאֲפִיקָה המקראית רבת ההיקף והתנופה, שהחלה להיווצר במחצית השניה של המאה ה־14, כשגולת הכותרת שלה בשמואל בוך ובמלכים בוך המפורסמים ואף ספרי המקרא האחרים כדוגמתם. באפיקה זאת ניכרת יפה מאד תלותם של מחבריה בצורות ואף בתכנים השאובים מן המקור הגרמני. מבלי לפרט ניתן לומר, שנוכחותן של דרכי העיצוב הגרמניים והשפעתן בולטות בספרות יידיש באותה תקופה בדברים רבים ומגוונים.

בשוליה של הספרות המקורית ביידיש הגיע קשר זה עם הספרות הגרמנית בעת ובעונה אחת לכיטויו הישיר והמוכה ביותר בתעתיקים לא מעטים מן הספרות הגרמנית, לרוב מזו העממית והנפוצה, בעלת האופי החילוני. את התרבות העצמית היהודית והמסורתית השלימו יהודי הארצות דוברות גרמנית בסוגים ספרותיים בידוריים, שהיו חסרים ברב המערכת התרבותית העצמית הדו־לשונית, מתוך ספרותה הסיפורית של התרבות הסובבת.

בארצות דוברות גרמנית מספיק היה להעתיק יצירות גרמניות מאותיות לאטיניות לאותיות עבריות, כדי להעמידן לרשותם של דוברי יידיש, שלא ידעו לקרוא אות לאטינית ואף סלדו ממנה משום שהיתה מזוהה בקרב היהודים עם מהות דתית נוצרית, כפי שאמנם מעיד כינויו של הכתב הלאטיני ביידיש כ'גלחות', דהיינו כתב כמרים. נוסף להעתקה ישירה מן המקור הגרמני נהגו גם לסלק או לשנות דברים, שבטקסטים הגרמניים היו מזכירים בצורה בוטה את הדת הנוצרית. בדרך זאת הטקסטים "הוכשרו". וידועים לנו מקרים שגם בלי מאמץ מינימאלי כזה הועתקו דברים גרמניים לאותיות עבריות. ביצירה הגרמנית הראשונה מסוג זה מן המאה ה־14, שהגיעה לידינו, הוחלפה פעם אחת המלה 'Kirche' (כנסייה) במלה 'תַּפְּלָה', אך החלפה זו לא היתה עקבית לאורכו של הטקסט.

ניכר שדוברי יידיש נהנו מכל הטקסטים הללו, כי לא היה להם כל קושי להבינם. מעבר למה שאנו עתה מגדירים כטראנסקריפציה וקצת צנוזרה, לא היה דרוש כאן אפילו מאמץ תרגומי כלשהו בהרקה משפה לשפה. לתופעה זאת של השלמת הרב־מערכת התרבותית היהודית בספרות גרמנית אנו

עדים לפחות למן המאה ה־14. ראשיתה כאמור בכתב־היד של אפוס גרמני בשם דוכוס הורנט באותיות עבריות משנת 1382, שנמצא בגניזה הקאהירית והידוע עכשיו כ'כתב־יד קיימברידג'. ועוד במאה ה־19 השתמשו משכילי גרמניה באות העברית כדי לקרב את דוברי יידיש לגרמנית תקנית. והדברים ידועים.

לפחות החל מן המאה ה־14 מתפשטת לשון יידיש וספרותה בעקבות ההגירה היהודית לפולין, לאיטליה הצפונית ואף למזרח הקרוב, מעבר לארצות הדוברות גרמנית. האשכנזים הביאו עימם את היידיש, שפת דיבורם, ואת המצוי אז בכתב־יד מספרותה. אבל טבעי הדבר, שההגירה גרמה לניתוק מן הסביבה הדוברת גרמנית, שקודם לכן היוותה מקור זמין וקל להשלמה האמורה.

פרט למקרה בודד אחד בפולין לא ידוע לנו, לא בכתב־יד ולא בדפוס, תעתיק לאותיות עבריות של טקסט ספרותי גרמני כלשהו. הכוונה לשירה פופולארית בשם הער דיטרייך, שנדפסה בקראקא בשנת 1597. וידוע לנו שכתב־היד הובא לפולין מהאנובר, גרמניה. כך שגם יוצא מן הכלל זה מאשר את הכלל של ניתוק היהודים מפולין מן המקורות המסורתיים של ספרות זאת.

בפולין ניכר ניתוק זה בבחינות רבות. אלא שלמרות הניתוק מן הסביבה הדוברת גרמנית, סביבתם הלשונית החדשה לא הביאה את היהודים בפולין לקרבה של ממש אל השפה הפולנית וממילא גם לא אל ספרותה. בעקבות פרטים מעטים מתחום הפולקלור אין לחפש עדויות של ממש על מגע משמעותי עם התרבות הפולנית וספרותה בקרב דוברי יידיש, שהיו רגילים קודם לכן למגעים ערים למדי עם הספרות הגרמנית, לפחות במישור העממי. מצב דברים זה נמשך למעשה בפולין עד ראשיתה של המאה ה־19. היה בזה ביטוי להסתגרותם של יהודי פולין בתרבות המסורתית העצמית, שהעלתה בספרות יידיש ערכים אחרים, במקום חיפושי ההשלמה אצל נוכרים. כסימן לכך יכולה לשמש ספרות המוסר והדרוש הפופולאריים ביידיש, בדוגמת הצאינה וראינה (1622), ספר המהווה את ההישג והשיא הספרותי ביידיש בפולין במאות ה־16 וה־17.

שונים בתכלית היו פני הדברים בארץ הרנסאנס, באיטליה. למרות שהמלה 'גטו', המסמנת עד ימינו הסתגרות יהודית מאונס או מרצון, מוצאה כידוע מוונציה, נהנו האשכנזים באיטליה הצפונית ממגע ער לא רק עם לשונה של הסביבה האיטלקית, אלא גם עם ספרותה. במרוצת המאה ה־16 היו רבים בקרבם שלפחות הבינו איטלקית. כבר באמצע המאה ה־16 ניתן למצוא בקרבם נמענים לשיר הדו־לשוני ביידיש ובאיטלקית. אבל במרוצת המאה ה־16 נזקקו עדיין רבים מביניהם ליידיש ולספרות בשפה המובנת להם. המשורר והמלומד אליהו בחור, אישיות בולטת ביותר ביהדות איטליה בתקופה הנדונה, פעל בקרבם ולמענם לפחות מראשית המאה.

עכשיו, עם גילוי ההקדמה לספר פאריז אונ' וויענה אנו יודעים יותר על פְּעֵלוֹ ביידיש ומצטערים עוד יותר על יצירותיו הרבות שלא הגיעו לידינו. עוד בשנת 1507, יצר יליד גרמניה זה את האסכולה האמורה בפּבּא דאנטונה, ספר הידוע בשמו המפורסם כפּבּא־בוך. אנו משתמשים במלה 'יצר', כי ספר זה למרות מקורו האיטלקי, שגם הוא משתייך לאותה השלמה מן הסוג המכונה בגרמנית

Volksbuch, לא זו בלבד שאיננו תעתיק, אלא שאף המושג תרגום אינו מוצדק לגביו. אליהו בחור עשה בספר זה הרבה מעבר לתרגום גרידא – גם אם נתעלם מן ההתאמה של ה'אָטְבֶּה־רִימָה' האיטלקית ליידיש תוך חידוש משקל היאמבים. כתב על כך בפרוטרוט יידי בנימין הרושובסקי, עתה הרשב (בספר: מאַקס וויינרײַך צו זײַן זײַבעציקסטן געבוירן־טאָג, האג, 1964, 108–146). הרי לפנינו יצירה שנונה, שרק לכאורה הולכת בעקבות המקור האיטלקי, אבל למעשה היא שונה ממנו ומסתייגת ממנו, ולא רק ביהודן של הדמויות והתנהגותן, אלא גם ביצירת המרחק האירוני המודע מאופיין. במקום תעתיקים מגרמנית קיבלו דוברי יידיש יצירה, שאף על פי שהיא מבוססת על מקור מספרותה של הסביבה החדשה באיטליה, הרי היא יצירה בעלת אופי עצמאי וייחודי מובהק.

לא אהסס לומר, שאליהו בחור היה בעצם יוצרה של אסכולה שלמה בדרכי הסיגול המקורי של הספרות השאולה מבחוץ. אין בליבי ספק, שרק חלק מהטקסטים של אסכולה זאת הגיע ליידינו. נוסף לפבֿא־בוך של אליהו בחור עצמו מצויים בידינו שרידים של שני קצוות בהתפתחותה המאוחרת של אסכולה זאת. מצד אחד היא מיוצגת בשיאה בפאריז אונ' ויענה מאמצע המאה ה־16, ומן הצד האחר בנוסח מגושם ב'אָטְבֶּה־רִימָה' של הארטוש הוף האפיגוני, שהגיע ליידינו בדפוס פראג מאוחר, מבין השנים 1652–1679, ושוודאי נוצר לפני כן. לדעתי יש להניח, שהיו קיימים עוד ספרים במהלך זה באיטליה, שלא הגיעו ליידינו, אולי מפרי עטו של אליהו בחור עצמו או משל תלמידיו.

מן הראוי להקדיש לכן תשומת־לב מיוחדת לפאריז אונ' ויענה, הספר המשוכלל ביותר באסכולה של אליהו בחור, וככל הנראה הספר החשוב ביותר מאלה שהגיעו ליידינו מן המאה ה־16, ולא רק מאיטליה.

כבר בשנת 1928 זכה הספר פאריז אונ' ויענה להערכה רבה כאחת היצירות החשובות ביותר בספרות יידיש הקדומה בספרו של מאַקס עריק על תולדות ספרות יידיש עד ההשכלה (מאַקס עריק 1928: די געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור, וואַרשע, 195–200). הערכה זאת היתה, כידוע, מבוססת על טופס יחיד ופגום, שהיו חסרים בו כשליש מדפי מהדורת נְרֻזְנָה משנת 1594. עם גילוי של טופס מלא ממהדורה זאת לפני שנים אחדות לא פג תוקפה של הערכה זאת, אלא התגבר והפך לבטחון, שלפנינו אמנם היצירה השירית החשובה ביותר מבחינות רבות. זאת היצירה המתוחכמת והמהנה ביותר בספרות יידיש מן הידועות לנו, למן תחילותיה ועד המאה ה־19.

פאריז אונ' ויענה יסודו גם הוא בספר פופולארי מאד ונפוץ באיטליה במאה ה־16. זהו ספר מלא הרפתקאות סבוכות, וניכרים בו עוד שרידי האטוס האבירי של ימֵי־הביניים, וכמו כן זכרי מסעי־הצלב והמפגש של אירופה הנוצרית עם האוריינט. על רקע זה נרקמת בו פרשת אהבים בלתי אפשרית, לכאורה, בין ויענה, בתו היפה של המלך דולפין, לבין פאריז, האביר המחונן, בנו של ואסל בעל מעמד נחות יותר. עלילתו של הספר כולו מתפתחת לקראת מימושה המוצלח של אהבה בלתי אפשרית לכאורה.

כדרכו של אליהו בחור ניכר בספר סגנון של קיצור תוך הימנעות מחזרה על

פרטים רבים שבמקור האיטלקי, ובמיוחד סילוק מודע של חלק ניכר מסממני הנוצריים המובהקים. מחברו של פאריז אונ' וויענה לא היסס להעניק לעתים לגיבוריו דרכי התנהגות וצורות דיבור יהודיים, שאינם פוגמים ביסודותיו האביריים תוך סילוק סממנים נוצריים מן הספר. עם זאת הם יוצרים, כמו בפבא־בוך של אליהו בחור, תחושת קרבה הומוריסטית מדומה לעולם האבירי בעיני הקורא היהודי.

במקורו האיטלקי אין זה ספר מתוחכם בעל יתרונות ספרותיים יוצאי־דופן. בידיש הוא שונה באופיו. מחברו המיר בידיש את הפרווה הפשטנית למדי של המקור האיטלקי ל־717 סטרופות קולחות וקצובות ביאמבים ב'אוטֶבֶה־רימה' המותאמת, כאמור, לאפשרויותיה של יידיש. בפאריז אונ' וויענה נוספה חלוקה לעשר שירות (Cantos), המכונות "טיילן" (חלקים), כאשר בראש רובן של השירות דיגרסיות רחבות ושנונות על נושאים שונים. מתבלטות הדיגרסיות על טיבן ואופיין של הנשים ועל מידת הכנסת האורחים בקרב יהודי הגטו בוונציה. דיגרסיות אלו נקשרו בצורה מתוחכמת בעלילת הספר והן מהוות מרכיב חשוב בעיצוב המבני של היצירה, העשויה להנות גם את הקורא בימינו.

עד עתה היה מקובל לייחס את פאריז אונ' וויענה לאליהו בחור. אולם לאחר עיון בספר, שנתגלה זה עתה, הנחה ודאית זאת נתערערה, למרות תלותו הברורה של הספר באסכולה של אליהו בחור. מחברו של פאריז אונ' וויענה אינו מסתיר את תלותו הישירה באליהו בחור ובפבא־בוך שלו. הוא מתייחס אליו בגלוי ותוך הערצה של תלמיד, המבכה את מורו שהלך לעולמו. אני מקבל את דברי ההקדמה כפשוטם ואיני רואה בהם, כחברתי אַרְיֶקָה טים, מיסטיפיקציה של אליהו בחור עצמו. לדעתי לא היתה כל סיבה למיסטיפיקציה כזאת לו אליהו בחור היה אמנם מחברו של הספר. צריך לחפש את מחברו האנונימי של פאריז אונ' וויענה בין תלמידיו של אליהו בחור בקרב המשכילים האשכנזיים במאה ה־16 באיטליה, שפעלו כבר בגבולותיה התרבותיים של החברה הנוצרית. במעמדם המפוקפק ראה המחבר סיבה טובה לפרסום אנונימי של ספר יפה זה. מכאן שאת זמן חיבורו של הספר מן הראוי לקבוע בין שנת מותו של אליהו בחור – 1549, לבין ההדפסה הראשונה של פאריז אונ' וויענה בסביונטה בשנת 1555/6, הדפסה שלא נשתמר ממנה שריד כלשהו, פרט לרשימות הצנזורה הקתולית במנטובה משנת 1595.

אם לגבי פבא דאנטונה של אליהו בחור, שנכתב בשנת 1507, אין לנו ספקות שהוא נועד בעיקר לקוראי יידיש, שלא ידעו עדיין את שפת סביבתם החדשה, הרי שונים הדברים לגבי פאריז אונ' וויענה. מחברו האנונימי של ספר זה כותב כבר לקוראים שיודעים איטלקית ומסוגלים לקרוא את הסיפור הנפוץ באיטלקית תוך השוואה בין שני הספרים. שפת יצירתו היא עדיין יידיש וגם יכולתו הגדולה מעוגנת בשפה זאת. הוא מודע ליתרונותיו של ספרו לעומת המקור והוא מתגאה בכך ובצדק.

בארצות בעלות אוכלוסיה דוברת גרמנית הספיק תעתיק מתוך טקסט כתוב בכמרית (גלחות) כדי לגלות ולפתוח את אוצרותיה של הספרות הגרמנית לפני קוראי יידיש. באיטליה, לעומת זאת, נחוץ היה לא רק מאמץ תרגומי, אלא גם כושר

הסתגלות ועוצמת יצירה מקורית להשגת אותה מטרה עצמה. מה שהגיע לידינו משרירי המאמצים האלה, לפחות בבבא דאנטזנה מפרי עטו של אליהו בחור ובפאריז אונ' וויענה מפרי עטו של אמן אלמוני, מעיד על ההצלחה הגדולה של אסכולה מקומית לכאורה, אבל ברוכה ומוצלחת.

אולם בהסתגלותם המהירה של האשכנזים באיטליה לסביבתם האיטלקית מבחינה לשונית, למרות הישגיהם הספרותיים בידיש, נעוצה הבעייתיות הגורלית לעצם קיומה של יידיש בארץ זאת. חוששני שבשנות התשעים של המאה ה-16 לא רבים היו כבר באיטליה קוראים, המסוגלים להעריך את יתרונותיו של פאריז אונ' וויענה בידיש על פני מקורו האיטלקי. כפי שמוכיחות רשימות הצנזורה הכנסייתית משנת 1595 התרבו כבר אז קוראי איטלקית בקרב הציבור היהודי עד שפסקו כבר בראשיתה של המאה ה-17 להדפיס ספרים בידיש, שפה שככל הנראה נעלמה שם במהרה מן הנוף.

הקיבוץ היהודי האשכנזי באיטליה הצפונית היה הראשון בתולדותיה של יידיש, שזנח את שפת דיבורו הקודמת כעבור כמאה שנה ומעלה מאז ניתוקו מהסביבה הדוברת גרמנית. אבל היו אלה שנים של יצירה פוריה שהותירה ירושה ברוכה שאת מלוא היקפה אין אנו מכירים עדיין. ירושה זאת ראויה וראויה גם עתה ללימוד תוך הערכה והערצה, ולא רק של חוקרי עתיקות.

הרצאה באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים לרגל הופעת הספר פאריז אונ' וויענה מהדורה ביקרותית בצירוף מבוא, הערות ונספחים בידי חנא שמרוק בשיתוף אריקה טים, בירושלים, 17 בפברואר 1997.